

POGLED U 50 GODINA RADA LEKSIKOGRAFSKOGA ZAVODA

TRPIMIR MACAN

(Leksikografski zavod *Miroslav Krleža*, Zagreb)

SAŽETAK. Autor se u priopćenju općenito osvrće na pedeset godina Zavoda. Dotaknuvši povijesne korijene i izravne prethodnike, piše o idejnim začetcima i ustaljivanju Zavoda kao glavnoga nositelja enciklopedijsko-leksikografskoga posla. Potom daje pregled zavodskoga izdavaštva u raznolikosti općih, stručnih, nacionalnih i ostalih izdanja, ocjenjuje njihovo mjesto i značenje kao kulturnih, stručnih i izobrazbenih priručnika, uglavnom pionirskih. Također je u tome smislu progovorio o Zavodu u društveno-političkom kontekstu, te o zavodskoj personalnoj politici, zaključivši da je Zavod u drugoj polovici XX. st. nadgradio temelje moderne hrvatske enciklopedike i postavio standarde u svim njezinim sastavnicama.

Zlatni bi jubilarac zacijelo zaslužio krizostoma, ali, eto, nadati se da će i ova riječ dostajati, pomoći da zajednički bacimo na njega pogled razumijevanja pa onda i priznanja.

Već pet stotina godina, od kraja XV. st. vriježe se naši korijeni u radu hrvatskih humanista latinista te potom svih onih pisaca do prosvjetiteljskoga doba. Bili oni iz Dubrovnika, Splita, Zagreba, Varaždina, s Cresa, iz Istre ili drugih hrvatskih gradova i krajeva. Bili oni književnici, polihistori, filozofi, filolozi, teolozi, povjesničari ili biografi. Bila njihova djela tiskana ili ostala u rukopisu. Zvala se ona leksikoni, sentencije, miscelane, enciklopedije, sume, klavisi, manuali, biblioteke ili dicionariji. Bila ona na latinskome, talijanskome ili, sve više, na hrvatskome jeziku.

Ovisno o prilikama i neprilikama, zrelosti okoline, zanesenosti ili sposobnosti pojedinaca tih je nastojanja i djela u pojedinim razdobljima bilo više ili manje, cjelovitijih ili načetih, ali sva ona posvjedočuju trajnu takvu sastavnicu naše znanosti i općenito kulture.

Novije doba, XIX. st. i početak XX. st., obilježit će preporodni poticaj, rijetka realizirana djela pojedinaca te slijed pokušaja u kojima su se pojedinci i institucije gubili u prijedlozima, ocjenama prikladnosti trenutka, raščlambama raspoloživih umnih sila i novčanih sredstava, u rezervama i kritikama značaja i svrhovitosti.

Izravan prethodnik, moglo bi se kazati, *Hrvatska enciklopedija* pojavila se za II. svjetskog rata, nekih dva mjeseca prije uspostave Nezavisne Države Hrvatske i kapitulacije Kraljevine Jugoslavije. Izlazila je za rata i njezin je peti svezak tiskan 2. V. 1945. uoči sloma Nezavisne Države Hrvatske. Rođena je, dakle, i umrla, zapravo bila umorena u svjetskoj kataklizmi ne manje strahovitoj na hrvatskom tlu. Njezin je glavni urednik, Mate Ujević, u predgovoru 1941. konstatirao da izlazi »u vrlo teškim i tmurnim vremenima«, odredio

joj opću zadaću »djela, koje će pružiti zaokruženu sliku života i svijeta« te tako domaćega čitatelja osloboditi inozemnih priručnika, a posebnom pozornosti hrvatskoj tematici pridonijeti jačanju hrvatske kulture, narodne svijesti i »razvijanju intelektualnih, estetskih i etičkih sposobnosti«.

Uredništvo – koje je u koncepciji izdanja i u njegovoj realizaciji nužno polazilo i od inozemnih uzora – suočilo se, dakako, sa svim problemima enciklopedijskoga posla, od omjera struka, uravnoteženja abecedarija i opsega članaka, njihova karaktera, suradnje nejednake u sadržaju, slogu, jeziku i pravopisu, slabostima bibliografske i literaturne podloge sve do transkripcije, neizbježnih pogrešaka i kritike.

Unatoč »teškim i tmurnim vremenima«, *Hrvatska enciklopedija* je po svojoj otvorenosti temama i suradnicima, ondašnjim prvorazrednim stručnjacima ne samo iz Hrvatske, po svojoj koncepciji i izvedbi, znanstvenosti i pouzdanosti te nizovima izvornih tekstova torzo dostojan poštovanja, nezanemariv i danas.

Uspomena na nju, a možda i njezin prijek kraj, zasigurno je bila snažnom sastavnicom obnove leksikografskoga rada u Zagrebu. Leksikografski zavod FNRJ kao savezna ustanova osnovan je 1950. Njegov utemeljitelj i direktor Miroslav Krleža odmah se oslonio na Ujevića »pošto je on imao bogato iskustvo s onom svojom enciklopedijom«, kako je poslije rekao.

Da bi se Zavod osnovao, da bi se leksikografski rad obnovio u Zagrebu, u Hrvatskoj dakle, trebalo je naći valjan i novoj vlasti, komunističkoj i jugoslavenskoj, prihvatljiv razlog.

Našao se u *Enciklopediji Jugoslavije*.

Politički i teorijski opsežno ga je 1952. razložio Krleža na prvom sastanku republičkih redakcija u Zagrebu.

Prema njemu, »u okviru najvećeg masovnog pokreta u našoj historiji, koji je revolucionarnom borbom ostvario principe socijalizma« *Enciklopedija* je imala biti »jedan od najosnovnijih preduslova« – »na šest narodnih sektora« – »programa koordinirane kulturno-političke djelatnosti, kojoj bi bila svrhom izgradnja jedinstvene socijalističke kulture«. Ona je svim sredstvima trebala poslužiti da se politička pobjeda komunističkoga pokreta pretvori »u kulturnu pobjedu na polju nauke i umjetnosti«.

Sebi svojstvenim stilom, na temelju svojih shvaćanja povijesnih i kulturnih procesa, u skladu sa svojim političkim nazorima i idealima, svoje vizije jugoslavenske cjeline – koju je tumačio »kontinuitetom južnoslovenske civilizacije kroz vjekove« i za koju je bio uvjeren da je najposlije kako valja učvršćena pod Brozovom vlašću – pledirao je za »naučnu reviziju mnogobrojnih mutnih pojmova i krivih vrijednosti«, za razobličavanje građanske ideologije i cijele te »epizode naše kulturne historije«, te »malograđanske, nacionalističke i reakcionarne zbrke«, razjedinjujuće, »konzervativne, često puta kontrarevolucionarne sheme«. Nudio je svoju platformu, ni partikularističku ni integralnu, u materijalističkoj dijalektičkoj formuli.

Ukomponirao je tako u enciklopedijsko-leksikografsku hrvatsku tradiciju potrebu novoga doba i socijalističke jugoslavenske države. Svojom snažnom osobnošću, zainteresiranošću i ugledom uspio je da se u Zagrebu utemelji Zavod i od tih ranih 1950-ih trasirao je put ove kuće kojoj je dao golem organizacijski, programski i urednički prinos.

Što god mi mislili o takvim počecima, moram kazati da je taj put – vijugajući između rečenoga i neizrečenoga, među potrebama i zahtjevima ideologizirana društva i njegove jednopartijske vlasti te izvedbenih uvjetovanosti i profesionalnosti u svim počelima posla – izveo Zavod iz svih poteškoća, dvojba pa i kriza te ga učinio ovim što jest i što još može i mora biti.

Tek bi potanka analiza svih zavodskih izdanja, istraživanje njegove arhivske građe, javne kritike pa i sjećanja mogli dati objektivan sud o toj temeljnoj dvojnosti, o svim više-značnostima.

Na neke općenite značajke osvrnuo bih se poslije, nakon što pokušam skicirati bitno o ostalom izdavalačkom prinosu Zavoda kako ne bih sasvim iznevjerio naslov priopćenja.

Naša *Enciklopedija LZ*, kolokvijalno *Elza*, poslije *Opća enciklopedija* u kombinaciji klasične enciklopedije i konverzacijskoga leksikona zahvaća sva znanstvena, umjetnička i iskustvena područja. Sinteznim i preglednim člancima, leksikonski formuliranim pojmovima, životopisima i drugim obavijestima, ilustracijskim prilozima, ona je u svojoj tematskoj širini i preglednosti, zaokruženosti i sustavnosti, jezgrovitosti, unutrašnjoj povezanosti, po svojoj preciznosti izričaja i strogosti sloga samostojno izdanje, jedno od nosivih zavodskih i za naše prilike svakako pothvat.

Zavod je njom svim slojevima čitatelja dao veoma upotrebljiv priručnik, kulturnu i znanstvenu sintezu enciklopedičkoga značaja. On ju je obnavljao, posuvremenjivao, za nju je razradio specijalni sustav transkripcije radi izgovora stranih riječi, a o reakciji čitatelja svjedoče njezina tri izdanja i dopunski svezak.

Naglasiti je da je *Elza* bila velika škola naših urednika. Tu su ne samo upoznali i pratili svjetska iskustva, nego su također upoznali pokretače i prve velikane ove kuće te svladavši sve sastavnice profesije nastavili njihovu misiju.

Današnja je njezina baština u promijenjenim prilikama *Hrvatska enciklopedija*, kojoj je koncepcijski, personalno i izvedbeno položen pouzdan temelj.

Kada se 1954. pojavio prvi svezak baš *Pomorske enciklopedije* – djela preuzeta od Akademije – Zavod nije samo pokazao osjetljivost prema gotovo podrug tisućljeća dugoj vezanosti Hrvata s morem, nego je pokrenuo dojmljiv niz stručnih enciklopedija. Redom pojavljivanja njihovih prvih svezaka to su: *Medicinska enciklopedija* (2 izdanja, 2 dopunska sveska), *Otorinolaringologija* u 2 sveska), *Muzička enciklopedija* (2 izdanja), *Šumarska enciklopedija* (2 izdanja), *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, *Tehnička enciklopedija*, *Poljoprivredna enciklopedija*, *Enciklopedija fizičke kulture*, *Likovna enciklopedija Jugoslavije* (logikom političkih promjena ostala torzom), *Filmska enciklopedija*, *Krležijana* i *Enciklopedija hrvatske umjetnosti*.

Takav bi vijenac sam po sebi bio dovoljan našem jubilarcu, a kada se uzme u obzir opće i parcijalno značenje tih izdanja, kada se sjetimo poteškoća s kojima su se suočili stručni krugovi koji su se takva, u našim prilikama uglavnom pionirskoga posla poduzeli i njihove volje, ljubavi i sposobnosti da ga obave, onda tek shvaćamo kakvu su prazninu ispunili i što sa svojim nizovima znače u razvitku hrvatske enciklopedike i Zavoda.

Naslovi pokazuju da se računalo s privlačnošću, popularnošću i društvenim značenjem izabranih područja, sa znanstvenim i praktičnim potrebama u vremenu silna zamaha tehnike i tehnologije ali i s njegovim zamkama i teškim posljedicama po prirodu, ljudski okoliš, čovjekovo tjelesno i duševno zdravlje.

Te su enciklopedije često u cjelini izvorno koncipirane, usustavljene u razvedenosti i preglednosti, metodološki razrađene i dosljedne u prezentaciji građe. Nastojeći da cjelovito dadu značenje i funkciju svoga područja, one su povijesnim sondama, registracijom suvremenih dostignuća i stanja, ulazeći u probleme koje tek treba riješiti, posvećujući posebnu brigu nazivlju i bibliografiji (npr. u *Enciklopediji hrvatske umjetnosti* prvi je put skupljena i stručno obrađena glavna literatura u posebnom prilogu, a *Krležijana* ima samostalan bibliografski svezak) izrasle u temeljne priručnike središnje svoje znanstvene i stručne tematike i graničnih područja, a u nekima su i te granice dobrano premašene općim kulturnim sadržajem. Štoviše, u njima su često prvi put obrađene mnoge teme među kojima nisu rijetke one koje imaju vrijednost izvornih studija.

Njima su njihovi urednici i suradnici ispunili jednu od velikih dužnosti svojih struka. Djelima široke namjene izašli su ususret znalcima i znatiželjnicima, a velike naklade govore da su u tome i uspjeli.

Kao organizirana realizacija želja i potreba staroga kako kulturnoga tako i patriot-skoga kruga teče istraživački rad na *Hrvatskome biografskom leksikonu*. Ne baš sasvim određeno o njemu se javila zamisao nakon osnutka Zavoda. Poslije mu je prvi nacrt sastavio pokojni naš erudit i urednik Kruno Krstić a odlučno pokrenuo Krleža. U HBL-u obrađene biografije panoptikum su naše prošlosti i dobroga dijela sadašnjosti. Jedna je od glavnih edicija Zavoda.

Praktična potreba za jednosveščanim priručnicima, sažetim općim i stručnim, multidisciplinarnim vodičima, knjigama dobrih i brzih obavijesti pa i stanovitih brzopotezних provjera, usmjerila je zavodski program prema leksikonima: *Leksikon JLZ* (u drugom izdanju *Hrvatski opći leksikon*), *Sportski leksikon*, *Pomorski leksikon*, *Medicinski leksikon* i *Ekonomski leksikon* i na prvoj elektroničkoj publikaciji referentnoga tipa u Hrvatskoj.

Kako je bibliografija jedan od temelja leksikografskoga i uopće znanstvenoga posla, Zavod je rano pokrenuo prikupljanje retrospektivne bibliografije rasprava, članaka i pri-nosa od prvih početaka naše publicistike do 1945., u nekih 150 godina.

Na temelju prvotno popisanih, više od 4000, periodika (v. drugi svezak *Anala*) i kas-nijih tisuća novih naslova, stotine su prepisivača prijegorno i marljivo ispisivali jedinice. Ispisani i klasificirani podaci 44 struke sređeni su na višemilijunskim karticama u autor-skom i predmetnom katalogu. Postali su pravom riznicom, veoma posjećenom i od izvan-zavodskih istraživača, a poslužili su za impresivan petnaestosveščani tiskani niz *Bib-liografija rasprava i članaka* (književnost, povijest, likovne umjetnosti, glazba).

Dakako, zavodsku produkciju nije zamisliti bez kartografske sastavnice.

Šest izdanja *Atlasa Svijeta*, suvremeni *Atlas Europe* i *A Concise Atlas of the Repu-blic of Croatia and of the Republic of Bosnia and Hercegovina* približili su čitateljima geografsku, gospodarsku i političku sliku Svijeta, dali im modernu snimku našega konti-nenta i koristan pregled fizičko-geografskih, demografskih i gospodarskih osobitosti Hrvatske s pogledom na povijest i kulturnu baštinu.

Komercijalna strana i turistički izazov potaknuli su čitav niz različitih vodiča, atlasa i karata.

Svoju leksikografsku, rječničarsku ulogu, znamenitu i po mjestu u produkciji i po društvenom i kulturnom značenju, Zavod ispunjava, na vrančićevskoj crti *Osmojezičnim enciklopedijskim rječnikom*, a pred vratima je *Rječnik hrvatskoga jezika*, davna kućna želja i ambicija.

Nije zanemariti ni signale takvih izdanja kakva su *Misli i pogledi A. G. Matoša*, pa one, terminološke i toponimičke, *Anala* te naposljetku zavodskih *Radova*, časopisa višestrukih ciljeva.

Nakon pogleda u zavodska izdanja valja reći: prilike su doista utisnule snažan i lako uočljiv trag u izbor, opseg, interpretaciju pa i u kvalitetu natuknica, primjerice iz društvenih znanosti, religijskoga područja i politike.

S druge strane, znanstvena potkovanost i savjest vrhunskih stručnjaka različitih struka, njihovo nepristajanje na slijepu pokornost, stupanj istraženosti i nedvojbeni rezultati znanosti, značaj i značenje povijesnih procesa koji su izmicali konstrukcijama, ali i složen i kontroverzan razvoj jugoslavenske države i komunističke vlasti s promjenljivim odnosom prema duhovnoj sferi i slobodi stvaranja, pridonijeli su – kada se oljušte sve plemenate i manje časne nakane, diktati, nategnutosti, nužni i suvišni obziri, cenzure i autocenzure, političnost, ideologiziranost pa i propaganda – da naša izdanja, kada se ocjenjuju u cjelini, sadržavaju izvrsne članke, nemimoične sinteze, kompleksne monografije, da donose mnoštvo novih podataka i spoznaja, da su sažimanjem poznatoga, uočavanjem pogrešnoga, nepoznatoga ili nedovoljno istraženoga poticala proučavanje i traženje rješenja i opravdala svoju znanstvenu protegu. Da su sačuvala stanovito dostojanstvo i vjerodostojnost, a po iskustvu iz tih vremena mogu poslužiti kao primjer navlastito besmislenosti vlastodržačkoga prosuđivanja ovakva posla i miješanja u njega.

U tom bih smislu kao primjer dodao da je Zavod zapravo razvijajući modernu hrvatsku enciklopediku, a organizirajući suradnju u izvanhrvatskim okolinama, osobito u onima koje su težile za svojom nacionalnom i kulturnom afirmacijom – pomogao i poticao enciklopedički rad u njima i učvršćivao pomisao da se u njemu i samostalno okušaju. To se u EJ, u koncipiranju i izvedbi prinosa crnogorskom, bosanskom, albanskom, vojvođanskom ili kosovskom korpusu, znalo odraziti ne samo u raspravama i rasprama nego i u neugodnijim konfrontacijama.

U kritičkom naličju kadšto se prelazilo granice i napadaji su teško pogađali i EJ i *Opću enciklopediju*, a zacijelo su najbezobzirnije tresnuli prvi svezak HBL-a, o čemu svjedoče plahte režimskih novina, i na svoj način, tiskana »aporijska« knjižica.

Dakako, napadaji nisu mimoišli urednike i suradnike. Sve nije završilo uvijek njihovim nemirnom i strepnjom. Neki su podnijeli i teže posljedice.

Međutim, bez obzira na ponašanje pojedinaca, mislim da smijem kazati kako to nikada nije bila zavodska politika ni volja.

Zavod je oduvijek okupljao ugledna pera i afirmirao mlada i nepoznata, ustrajno osposobljujući mnoge za enciklopedički način razmišljanja i pisanja. Popis suradnika i urednika potvrdit će – u svim zavodskim fazama i nakon svih političkih mijena – otvorenost, bez velikih predrasuda, ponajmanje ideološko-političkih, poglavito direktora Krleže, a onda i drugih koji su mogli sudjelovati u personalnim rješenjima. Po prihvaćanju ljudi koji su stradali ili bili marginalizirani zbog svojih nazora ili djelovanja nakon II. svjetskog rata i poslije, Zavod se proćuo kao utočište, a takvu politiku nije poljuljao ni čuveni partijski napadaj 1952. U Zavodu su oni našli posao primjeren svojem pozivu i sposobnostima, u njemu se poštovao njihov znanstveni i ljudski integritet. Pokazalo se to ne samo milosrdnim činom nego i dalekosežnom odlukom na korist Zavoda i općenito kulture.

Kako, dakle, ipak sve nije bilo idealno i nepomućeno, studija o zavodskim ljudima, njihovu prinosu i sudbinama, bila bi dragocjeno poglavlje u nekoj budućoj povijesti kuće. Svjedočanstvo o njoj, o onom vremenu i o nama samima.

U demokratskoj hrvatskoj državi Zavod djeluje slobodno. Mislim da je to dobro, jedino valjano i budućnosno.

Što reći na kraju?

Ovaj Zavod je dokaz vitalnosti i tereta baštine, ambicije pa i tvrdoglavosti u malom narodu da se enciklopedijsko-leksikografskim radom i djelima posreduje znanje o Svijetu i sintetizira znanje o sebi, o svojoj prošlosti i suvremenosti, a i da se ono kao pouzdana podloga ponudi inozemcu. Da se otvoreno, cjelovito i kritički spozna Svijet i sebe.

Zavod je u drugoj polovici XX. st. nadgradio temelje moderne hrvatske enciklopedike i postavio standarde u svim njezinim sastavnicama. Pokazao je da u našim prilikama takva kuća može preživjeti, da mora nastaviti svoj posao, doduše, nikada završen, nikada s njim zadovoljna, pomalo ponosna, uvijek korisna. Zavod i s njim hrvatska enciklopedika dijelili su u ovom razdoblju sudbinu nacionalnoga prostora i ljudi i svojih 50 godina ulančali u pet stoljeća tradicije.

Stoga zaslužuje razumijevanje pa onda i priznanje.

FIFTY YEARS OF THE LEXICOGRAPHIC INSTITUTE

SUMMARY. The author broadly discusses the fifty years of the Lexicographic Institute. Commenting on the historical origins and the direct predecessors, he writes about the conceptual bases of the Institute and its establishment as the main carrier of the encyclopedic-lexicographic work. The author also presents the scope of the Institute's general purpose, special, national, and other editions, evaluates their role and significance as cultural, professional, and educational reference books, most of them of pioneering nature. In this sense, he also discusses the Institute in the social-political context, and its staff policy, concluding that the Institute has built on the foundations of modern Croatian encyclopedism, setting standards in all of its elements, in the second half of the twentieth century.